Känslor och meningsskapande hos gravt funktionshindrade barn

AV **BOZENA HAUTANIEMI**
Stockholms Universitet
Specialpedagogiska institutionen.

Artikeln är ett omarbetat och förkortat utdrag från min avhandling:

Hautaniemi, B. (2004) Känslornas betydelse i funktionshindrade barns livsvärld. Doktorsavhandling. Stockholms Universitet. Pedagogiska institutionen.

bozena.hautaniemi@specped.su.se

I denna artikel kommer jag att introducera läsaren lite närmare i gravt funktionshindrade barns sätt att skapa mening genom känslor. Jag kommer att redogöra för mitt sätt att se på känslor och presentera några fallbeskrivningar där jag visar hur jag har tolkat känslorna, i vilka kontexter de uppträder, och slutligen vilken betydelse känslor kan tänkas ha för barnen i den beskrivna sekvensen. Jag diskuterar även hur man kan förstå den skillnad som finns mellan de «normala barnen» och deras känslouttryck och barn med funktionshinder. De beskrivna barnen befann sig i Händelseriket. Verksamheten bestod vid tiden för studien av sex specialinredda rum. Inredningen byggdes med målsättningen att kunna ge barnen sinnesstimulering. Man inrättade känselrummet, ljusrummet, musikrummet, cirkusrummet och bubbelbadet.

Om känslan

Detta tema har varit lika aktuellt i det antika Grekland som i dagens moderna samhällen. Affekter, känslor och emotioner har varit föremål för undersökningar inom biologi, filosofi, psykologi, psykoanalys, lingvistik, sociologi och antropologi. De filosofiska inriktningarna har i viss mån varit perspektivgivande för andra discipliner, särskilt när det gäller diskussionen om affekters, känslors och emotioners ontologi, om de är av biologiskt ursprung eller av socialt och kulturellt, i vilken mån de är medvetna eller omedvetna eller gällande relationerna mellan dem och kognitionen.

Till att börja med behandlade man inom filosofin känslorna i relation till människans förnuft. Känslorna ansågs ofta som farliga, eftersom de kunde störa förnuftet. Solomon (1993) beskriver hur filosofer i det gamla Aten, t.ex. Aristoteles och Sokrates, ansåg känslorna som primitiva, mindre intelligenta och mindre pålitliga, ibland rent av bestialiska. Enligt dem bör känslorna kontrolleras av förnuftet. De menar att känslorna utgör en motsatt aspekt av själen, när de ställs mot förnuftet

Bozena Hautaniemi.

Synen på känslorna inom filosofin ändras genom den fenomenologiska rörelsen med bidrag från Heidegger (1927/1993), Sartre (1965/1992) och Merleau-Ponty (1945/1999, 1964/1996). Merleau-Ponty menar att den affektiva världen finns närvarande vid varats tillblivelse och att den har en speciell mening för oss. Världen tillför oss ständigt lust- och smärtkänslor. Känsla är ett kommunikativt uttryck genom vilket vi skapar mening mellan omvärlden och oss själva.

I undersökningen använder jag begreppet «känsla» på ett sätt som inte refererar till tidigare traditioner med uppdelningar i affekter, känslor, emotioner och sinnesstämningar. Istället för att differentiera känslorna på det sättet, kommer jag att kalla alla dessa tillstånd för *känsla* och beskriva närmare känslornas olika betydelser i de gravt funktionshindrade barnens liv. Detta sätt att se på «känslor» grundar jag i de mera teoretiska beskrivningarna i den existensfenomenologiska traditionen enligt vilken känslor är närvarande i våra oreflekterade handlingar, dvs. i livsvärlden. Langer (1967) beskriver hur känslor är inblandade i alla våra vitala processer som att andas, sova, äta, göra sig av med någonting etc. Enligt Heidegger är sinnesstämningen ett holistiskt komplex av varat-i-världen och om man följer hans tankegång så blir uppdelningen i affekter, känslor, emotioner inte så meningsfull. Merleau-Ponty beskriver känslor som en kommunikativ expression genom vilken man skapar mening mellan omvärlden och sig själv.

Även andra författare som Withe (1993), Solomon (1976, 1984), Shweder (1993,1994) eller Denzin (1984, 1990) förhåller sig kritiska till uppdelningen i känslor och affekter. De visar också på de begränsningar som den cartesianska dualistiska traditionen med en uppdelning mellan kropp och cogito eller natur och kultur medför för vårt utforskande av känslorna. Genom att redan från början definiera och avgränsa en del av vårt upplevande i biologiska affekter, medvetet upplevda känslor eller socialt uppkomna emotioner kan vi bara utföra undersökningar som bekräftar de gängse uppdelningarna.

De känslor som jag har identifierat i mina analyser av videoinspelningar är *nöjd, nyfiken, uppmärksam, koncentrerad, intresserad, glad, förväntansfull, förvånad, orolig, irriterad, missnöjd, frustrerad, ledsen, arg, trött, förtvivlad*. Vi kan lite förenklat dela in dem i positiva; nöjd, nyfiken, uppmärksam, intresserad, förväntansfull och glad, och negativa; orolig, irriterad, missnöjd, ledsen, arg, trött, förtvivlad. Förvåning betraktas som en neutral känsla som varken är positiv eller negativ. Uppdelningen i positiva, negativa och neutrala känslor introducerades av Tomkins (1995).

Känslouttryck och meningsskapande

Det var inte särskilt svårt att urskilja en rik repertoar av känslor hos de gravt funktionshindrade barnen. Känslorna fanns hos dem oavsett graden av funktionshinder. De uttrycktes med ansiktet (det Stern [1985/1991] kallar affektkategorier) och genom hela kroppen (det Stern kallar för vitalitetsaffekter). Jag fann också intressanta individuella variationer i barnens sätt att uttrycka känslor. Hos några barn kunde t.ex. vissa delar av ansiktet eller kroppen vara stela medan resten av kroppen uttryckte känslan. Här följer några exempel på barnens känslouttryck i olika situationer. Inledningsvis kommer en kort presentation av varje barn.

René var fyra och ett halvt år. Hon bodde med båda sina föräldrar och gick på förskola där hon hade en assistent. René hade en försenad utveckling. Man beskrev henne som ett barn med vag initiativförmåga och hon var försenad både i sin psykomotorisk och kognitiva utveckling. Hon kunde sitta själv och gå med stöd. Hon behövde hjälp med påklädning och vid matsituationer. René hade ingen syn eller hörselskada. Här följer en sekvens som visar Réne i *Händelseriket* och sedan mina tolkningar av Rene.

René tittar på vattenbubblor (INTRESSERAD). Hon klappar händerna (GLAD). Efter ett tag släcks ljuset i de vattenfyllda rören och bubblorna försvinner. René börjar gnälla och vänder ansiktet mot sin assistent (MISSNÖJD). Hon sträcker vagt handen mot assistenten. Assistenten säger «vill du att jag ska ta upp dig» och lyfter henne upp i sin famn. René är (NÖJD) och hela hennes kropp formar sig på ett mjuk sätt så att hon hamnar tätt intill assistenten. Man kan säga att hon «smälter in i famnen».

Renés tittande på bubblorna åtföljdes av intresse och glädje, intresset uttrycktes inte bara i ögonen som tittade, utan det kompletterades också med glada och intensiva klappar i händerna som följde ögonrörelserna. Kanske upplevde hon (det har vi inget underlag för att bedöma) den färgade bubblans estetiska dimensioner, eller dess rörelser, eller så var det kanske en kombination av dem båda som väckte hennes intresse. Genom dessa känslor uttryckte hon inte bara sin upplevelse av att titta på bubblorna utan hela sitt kroppsliga förhållningssätt i tittandet. Det fanns inget som pekade på att hon först skulle ha förstått det hon såg och sedan värderat detta för att slutligen reagera på det känslomässigt. Förståelsen, värderingen och känslan tycktes ha varit ett. Genom uttrycket illustrerades förståelsens/känslans utåtriktadhet, eller vara till-världen, som Merleau-Ponty uttrycker det. Det var hela kroppens intensiva uppmärksamhet och hennes sätt att titta just på bubblorna som uttryckte hennes intresse. Mycket talar för att René också kände glädje och att det var det hon uttryckte när hon klappade i händerna. Exakt vad det var som gladde henne är svårt att avgöra. Kanske tyckte hon om bubblorna, deras rörelser eller helt enkelt att de var vackra. Ett aktivt intresse för att förstå omvärlden åtföljdes hos de små barnen (och ibland även hos äldre) också ofta av spontan glädje.

Intresse och glädje har en del gemensamt, främst genom att de åtminstone här tycks uttrycka att Réne uppfattar något som positivt. De skiljer sig emellertid också tydligt åt genom att intresse har ett tydligare objekt, man är ju intresserad av något. Intresse är till sin karaktär mycket mera fokuserat, det kan uppträda tillsammans med glädje och kan övergå i glädje.

Renés gnäll och sätt att vända sig mot assistenten var inte svårt att tolka, som att hon blivit missnöjd när bubblorna försvann. Missnöje kan

däremot övergå i ledsenhet eller ilska. Själva frustrationen var inte synlig i den meningen att vi kunde se den inne i hennes kropp, men vi såg den genom de «yttre kroppsliga spåren». Vi kan bara ana och tolka den genom gnället och att René vände sig till assistenten. Assistenten som kände henne väl, bekräftar också denna tolkning. När hon sedan tog upp René uttryckte hon att hon var nöjd.

Att vara nöjd är att känna en mer passiv tillfredställelse med den situation man befinner sig i än glädje, som betecknar en känsla av starkare tillfredställelse inom ramen för ett aktivt intresse eller ett agerande. Att vara nöjd visar sig genom ansiktsuttrycket och de kroppsliga rörelserna med mindre intensitet än att vara glad. På liknande sätt är missnöje inte lika intensivt som att vara ledsen eller att vara arg.

Vi kan också se Renés sätt att vända sig mot assistenten som ett sätt att försöka uppnå något, eller som en form av vilja, som bygger på förmågan att antecipera något önskat, att assistenten kanske skulle kunna återskapa bubblorna, eller ta henne därifrån när det ändå inte längre fanns något intressant där. En annan tolkning är att René sökte tröst av assistenten i sitt missnöje. Att hon sträckte sina händer mot assistenten gav oss viss vägledning om vad hon ville. Ansiktsuttrycket bekräftade i viss mån tolkningen att René ville att assistenten skulle ta upp henne i sin famn men det var framför allt i helheten i kroppsrörelserna som René gav uttryck för sin vilja. Som vi ser tolkade också assistenten Renés vilja på detta sätt och uttryckte den också verbalt, «vill du att jag ska ta upp dig?». René svarade bekräftande men använde inte språket utan hon visade med hela kroppen att hon var nöjd.

I andra filmade situationer kunde jag observera att René också kunde uttrycka ett missnöje kroppsligt, om den andre «gjorde fel», dvs. inte gjorde som René «tänkt sig».

René ligger på sidan i en vattensäng. Hon tittar på vibrerande färgprickar som kommer från discolampan (INTRESSERAD). Hon har knäna uppdragna mot magen och håller händerna framför sig. Hennes händer möts genom att hon flätar samman fingrarna (INTRESSERAD, KONCENTRERAD). Mamma vill dra upp henne och tar henne i handen. René knuffar snabbt ifrån sig mammas hand (MISSNÖJD). Hon tillåter inte just i det ögonblicket att mamma tar i henne. Hon fortsätter att titta på färgprickarna (INTRESSERAD), öppnar munnen och säger: «Aaa».

Det fungerade således inte alltid att bara lyfta upp henne. René upplevde här mammans hand som «felaktig», kanske var den påträngande eller störde hennes koncentration. Mammans hand hade ett känslomässigt värde för henne, det blev det oönskade objektet. Hon tittade intresserat på färgprickarna men flätade även ihop sina egna händer. Vad som exakt intresserade henne var svårt att avgöra. Känslan koncentrerad betraktar jag som besläktad med intresserad, med den skillnaden, att fokuseringen (på ett objekt) här är ännu större.

René sitter framför ett vattenrör med färgade bubblor. Bubblorna förflyttar sig nerifrån och upp. Hon tittar och följer bubblornas rörelser med hela huvudet, böjer det ner och tittar upp (INTRESSERAD). Mamma tar i hennes hand och säger: «Du kan känna på röret». René följer med sin hand efter mammas (INTRESSERAD). Parallellt lyfter hon även upp den andra handen. Hon lägger båda händerna på vattenröret och ler (GLAD).

Den här gången tillät René att mamman tog i hennes hand. Hon tycktes uppleva att mammans hand inte störde hennes egen nyfikenhet. Det är svårt att tänka sig att det enbart skulle handla om en slump att hon här accepterade, men i andra

situationer protesterade mot att mamman tog henne i handen. Hon hörde även vad mamman sade. Förmodligen uppfattade hon mammans intentioner inte enbart genom handen som tog i hennes egen hand, utan även genom talet och den känsla som fanns förmedlad i rösten. René kände på vattenröret och log och den glädje som nu fanns i ansiktsuttrycket föregicks av ett intresse och en glädje uttryckt med kroppen.

Dennis var nio månader. Han bodde med båda sina föräldrar och en två år äldre bror. Han föddes med Charge syndrom. Han hörde inte på vänstra örat och man visste inte säkert om han hörde med det högra. Han hade nedsatt syn p g a problem med linser. Enligt föräldrarna tyckte han inte om dagsljus och hade särskilt svårt när det blev grått och molnigt. Han föredrog gult ljus. Han var försenad i sin motoriska och kognitiva utveckling. P g a problem med gomspalt och matstrupen matades han med magpump. Dennis hade börjat artikulera några ljud. Här följer en transkriberad sekvens där Dennis ligger på en vattensäng och tittar på en vibrerande discolampa.

Dennis ligger i vattensängen bredvid mamma. Ovanför honom vibrerar en discolampa. Dennis verkar följa de vibrerande prickarna, fast det syns mest genom vaga huvudrörelser eftersom han har svårt att fixera blicken. (INTRESSERAD). Han sträcker fram handen och försöker fånga en prick med en handrörelse men misslyckas. Han upprepar inte sitt försök. Gripandet övergick i intensiva upprepade rörelser med handen. Han sparkar intensivt med benen och spänner kroppen. Man kan avläsa ett missnöje i hans kroppsrörelser som tycks ha att göra med att han inte kunnat få ta i prickarna (FRUSTRERAD). Dennis söker sig med foten till mammas mage. Mamma tar i foten, pussar den, håller den med handen och släpper den efter en stund. Dennis är (NÖJD). Söker igen förväntansfull med foten efter mammas mage (FÖRVÄNTANSFULL).

Det missnöje som Dennis här uttrycker tycks vara av en speciell karaktär. Det tycks vara en reaktion på att han, trots upprepade försök, inte får ta i de prickar han sannolikt ser eller känner skymta förbi. Denna speciella form av missnöje kallar jag frustration och menar då att det har att göra med upplevelsen av att inte lyckas få tag i prickarna. En annan känsla som förtjänar att kommenteras i den återgivna sekvensen är förväntansfull. Förväntansfull liknar i viss mån intresse. Båda har ett objekt som inte behöver vara helt specifik. I det förstnämnda fallet är objektet emellertid inte ännu närvarande, bara anteciperat. Som jag påpekat i kommentaren till sekvensen med Réne, ovan, kan man möjligen även där tolka in en viss förväntan. Fortsättningsvis kan vi se följande:

Dennis ligger och tittar (INTRESSERAD). Trycker fötterna mot mammas mage. Säger: Aaa»,som låter som en början till gråt (LEDSEN.) Han börjar hosta. Hans hosta stegras, blir mer och mer intensiv, stör andningen och Dennis börjar vifta med händerna (FÖRTVIVLAD).

I de beskrivna sekvenserna finns många känsloaspekter som förtjänar mera ingående kommentarer. I den förra sekvensen finns känslorna närvarande i Dennis sätt att ligga i sängen vilket jag kommer att ta upp i senare avsnitt och i hans sätt att följa de vibrerande färgprickarna från discolampan, hur han rör på huvudet, sträcker fram handen och försöker fånga pricken. Vi skulle kunna använda Sterns beskrivningar av vitalitetsaffekter och lyfta fram den kroppsliga njutningen av att ligga i vattensängen bredvid mamman, att han låg avslappnad, eller pekade på det sätt varpå han genom huvudrörelser

följde färgprickarna som i ett crescendo (rytmiskt ökad intensitet). På samma sätt skulle vi kunna beskriva det kärleksfulla, försiktiga sättet som hans mamma pussade hans fot på och hur detta upplevdes av Dennis, Dennis förväntansfulla utsträckning av foten mot mammans mage, eller hans otåliga sätt att trycka fötterna mot mammans mage innan han börjar hosta.

Att hosta tillhör de av Langer (1967) beskrivna vitala processerna och även hostandet har sina känslor. Vi kan konstatera om hostandet, att den är förknippad med något som är obehagligt i olika grader, och att hostandet åtföljs av hela kroppens register av grader för obehag. Eftersom obehaget här uttrycks tillsammans med något som liknar gråt tolkar jag det i första hand som ledsenhet. I den beskrivna sekvensen var hostandet en angelägenhet både för Dennis och hans mamma. Genom att mamman lyfte upp honom kunde hon lindra det obehag och kanske den panik som följde hostattackens störning av den normala andningen. Mamman tycktes också uppfatta Dennis känsla av obehag eller panik eftersom hon aktivt ingrep i hostandet, och lyfte upp honom. Eftersom hostandet upplevdes av Dennis som obehagligt, kan vi säga att det hade en betydelse för honom själv. Det hade emellertid också en betydelse för andra i den aktuella interaktionen, och därmed i relationen mellan Dennis och den vårdande personen, och det kunde naturligtvis också ha fått en vidare betydelse i ett större socialt sammanhang.

Anna hade precis fyllt två år. Hon var enda barnet och bodde tillsammans med sina föräldrar. Hon var hemma med sin mamma och snart skulle hon börja förskolan. Hon föddes med en ovanlig kromosomrubbning. Anna hade nedsatt syn, nedsatt förmåga att gripa och begränsad rörelseförmåga. Hon förflyttade sig genom att vända sig på rygg, mage eller sida. Hon kunde röra sig runt liggande på magen. Hemma hade hon börjat använda gåstol och under sådana utflykter kunde hon titta på saker runt omkring sig och ibland försökte hon gripa efter något som verkade välbekant. Anna hörde inte på vänster öra och på det högra bara på avstånd upp till ca tio meter. Här följer en beskrivning av Anna med en låda med olika djur.

Anna ligger framför en låda med 8 färgade glasrutor. Hon ser bilder på olika djur. Hon vill inte längre titta på bilderna (UTTRÅKAD) och hon vänder sig åt sidan. I den vändrörelsen kommer hon oavsiktligt åt en ruta med ett knä. Då hörs ljudet från en gris och hon tittar (FÖRVÅNAD) i riktning mot ljudet. Hon vänder kroppen mot mamma och i den rörelsen nuddar hon åter oavsiktligt två rutor med fötterna. Då hörs djurläten igen. Anna tittar på händerna (KONCENTRERAD) och vänder sig mot lådan. Nu nuddar hon glasrutan avsiktligt med knät, men det hörs inget ljud. Hon tittar en stund (NYFIKEN), vänder sig sedan tillbaka mot mamma och tittar på henne. Hon väljer att söka närhet hos mamma och flyttar sig närmare henne. I mammas närvaro är hon (NÖJD). Det uttrycks både genom hennes ansikte och kroppsställning.

I början av sekvensen var Annas kropp avslappnad, vilande. När hon försökte vända sig mot mamman och den kroppsliga rörelsen åstadkom höga ljud blev hon förvånad. Den förvåningen fanns i blicken, i ansiktsuttrycket och i den övriga kroppen som blev stilla en stund. Förvåning räknas som en känsla som uppträder tidigt, redan hos några veckor gamla spädbarn. Vi upplever förvåning när någonting oväntat inträffar. Vi erfar den även som den känsla som uppträder efter en upplevd kognitiv diskrepans. När hon vände sig mot mamman förväntade hon sig att se henne. Förvåningen skapades av ett oväntat

ljud. Ljudet kunde inte förutses men hade tillräckligt vänlig ton för att inte skrämma henne. Vid oväntade händelser kan vi även bli rädda. Det tycks inte Anna ha blivit här. Det var kvalitén i själva ljudet som värderades känslomässigt som oväntad men inte skrämmande. Ljudet fick för Anna omedelbart en känslomässig betydelse. Det kan hända att Anna «funderade» över vad hon skulle göra medan hon tittade på sina händer. Vi kan inte veta säkert om hon «tänkte» och vad hon «tänkte» på, men vi kunde iaktta en koncentrerad blick som en liten stund var fäst på hennes händer. Vi kan gissa att det var hennes minne av att hon nuddade glasrutan med knät och minnet av känslan som följde ljudet som fick henne att göra samma rörelser igen. Ljudet från en gris återkom och hon tittade nyfiket. När det återkom minskade hennes nyfikenhet. Hon började istället söka sig till mamman, där kände sig Anna nöjd.

Anna placeras på en madrass, med en slang med vandrande färgfläckar framför sig. Hon tittar snabbt och vänder sig sedan bort från ljuset (TRÖTT eller OROLIG). Hon ropar: «Ehhh, ehhh, ehh», och suger intensivt på nappen (TRÖTT eller OROLIG). Lamporna släcks och Anna gnäller (IRRITERAD). Hon börjar skrika (IRRITERAD). Man tänder nu en discolampan som befinner sig ovanför henne, troligen för att distrahera henne. Anna blir mer aktiv motoriskt, gör spända och mer intensiva rörelser med kroppen och skriker igen (IRRITERAD).

När Anna först tittade på slangen med det vandrande ljuset var hon inte alls intresserad av den. Hon vände sig bort från lamporna. Hennes intensiva sugande på nappen, bortvända huvud, gnäll och irriterade skrik talade för att hon var trött eller orolig. Känslan uttrycktes i kroppsrörelser, i sugandet, i rösten och i ansiktet. Efter en stund övergick känslan i uttrycklig irritation. Detta uppfattades av personalen som var närvarande i rummet, som försökte göra något för att ändra på den negativa känslan genom att tillföra hennes omgivning nya objekt, man tände discolampan. När man gjorde detta hoppades man förmodligen att Anna skulle kunna uppleva det nya objektet med en annan, mer positiv känsla. Anna fortsatte dock att skrika irriterat. I den beskrivna sekvensen var det svårt att veta vad som först framkallade Annas oro och ilska. Vi saknar information, t.ex. om vad som hade hänt innan, något som skulle kunna hjälpa oss att förstå hennes känslor.

Moa var tre och ett halvt år. Hon bodde tillsammans med sina föräldrar och en yngre bror som är nio månader. Moa gick på dagis och hade egen assistent. Moa hade flera funktionsnedsättningar. Hennes syn var starkt nedsatt och hon såg bara på ca trettio cm avstånd. Däremot hörde hon rätt bra och enligt mamman var det hörseln som var det bästa sättet att få kontakt med henne. Moa var försenad i sin motoriska utveckling och kunde inte sitta eller förflytta sig själv. Hon matades med sond. Hon var känslig för beröring, men det verkade fungera bra när man smekte henne på huvudet eller på högra handen. Hon hade inte utvecklat tal. Här kan vi följa hur Moa leker tillsammans med sin mamma.

Moa vänder ansiktet mot mamma, tittar noga (INTRESSERAD) på henne och börjar skratta (GLAD). Hon suger på tummen och ropar sedan «aaa» och ler (GLAD. Moa ligger och suger på tummen, sträcker handen mot mammas mun (FÖRVÄNTANSFULL). Mamma tar i handen och Moa öppnar den med förväntan att mamma ska blåsa. Hon skrattar (GLAD). Mamma blåser försiktigt i handen så att luften kan kittla henne på huden.

Som jag nämnde tidigare verkar intresse och glädje ligga nära varandra och här kan vi följa hur Moas intresse övergick i glädje, även om vi inte i detalj har någon information om hur hennes ansiktsuttryck förändrades. Även i denna sekvens ser vi Moas skratt och att hon samtidigt är glad. Men vi förstår inte vad skrattet betyder när vi läser de inledande två meningarna. Blev hon glad när hon tittade på mamman eller blev hon glad av en helt annan anledning och vände sig till mamman. För att veta detta måste vi titta på vad som händer senare, och/eller återgå till tidigare händelser. Ibland måste vi dessutom ta hänsyn till hela hennes vistelse under just den dagen på *Händelseriket* eller tidigare vistelser. Vi kan se vad hon uttryckte och känslans intensitet i hennes sätt att se på mamman, i hennes röst, i hela kroppens rörelser och i det leende ansiktet. Men vi vet inte vilken innebörd glädjen hade just för Moa. När hon sög på handen gjorde hon det på ett njutningsfullt sätt. Som om tummen var god. Samtidigt sträckte hon den andra handen mot mammans mun. Genom att sträcka ut handen mot en bestämd person kan vi anta att hon förväntar sig någonting, och precis samma uppfattning hade mamman som tog i Moas hand. Moa gjorde ytterligare en gest när hon öppnade handen livligt. Här bör man observera att mamman inte uppfattade Moas hand som aggressiv, som en hand som ville slå eller dra i henne. Hon uppfattade henne som glad och lekande och blåste försiktigt i handen så att luften kunde kittla på huden.

Det framgår inte av det beskrivna exemplet, men mamman och Moa hade lekt på det sättet tidigare. Mot denna bakgrund ökar våra skäl att tolka uttrycket i den öppna handen som en förväntan. Moa ville att mamman skulle blåsa, för hon brukade gilla det. Förväntan bygger på en antecipation av glädje. Moa hade lärt sig att gilla den känsla som dök upp när den luften som mamman blåste nådde huden. Hon blev glad, men det var emellertid ingen självklarhet att Moa reagerade med glädje på mammans närvaro och hennes ansträngningar till kontakt. Det kan vi se i följande situation:

Moa stoppar tummen i munnen och vänder blicken igen mot mamma. Hon skakar på huvudet och uttrycker ett vagt leende (NÖJD). Moa får en kraftigare ryckning i ansiktet. Mamma tar hennes hand och blåser i den tre gånger. Moa drar tillbaka handen och gnider händerna i ansiktet (TRÖTT). Hon ropar: «Aaa», skakar på huvudet, stoppar tummen i munnen och stänger ögonen (TRÖTT). Moa öppnar ögonen igen, säger: «Aaa», skakar på huvudet och stoppar tummen i munnen igen och stänger ögonen (TRÖTT).

I den senast beskrivna sekvensen såg vi hur Moas känsloläge förändrades, från att ha velat leka med mamman och vara nöjd till att hon sannolikt blev trött och drog sig tillbaka. När mamman blåste i handen på samma sätt som förut blev Moa inte glad. Även om hon kände luften mot sin hand så väckte den inte glädje. Det fanns en annan underliggande känsla, som förhindrade att samma intryck skulle upplevas positivt. Sekvensens utveckling talar för att Moa blivit trött. Hon stoppade tummen i munnen och somnade.

I den här situationen var det besvärande för Moa att mamman blåste i hennes hand. Hon drog tillbaka handen och började gnida den i ansiktet, som om trötttheten satt runt ögonen och hon ville nudda vid den med handen. De kroppsuttryck jag kunde observera mellan att hon var nöjd och att hon blev trött, var att Moa drog tillbaka handen, gned händerna i ansiktet, ropade: «Aaaaa», och skakade (nekande) på huvudet. Slutligen stoppade hon tummen i munnen och stängde ögonen. Vi kan se dessa

uttryck som tecken på en successiv känslomässig omorientering från att vara glad och intresserad av leken till att känna trötthet. Det innebär både en inre omorientering med de kroppsliga uttrycken och en kroppslig symbolik som hjälper oss att förstå Moa.

Micke hade nyss fyllt två år. Han var enda barnet och bodde med båda föräldrarna. Om två månader skulle han börja på förskolan. Micke hade en försenad utveckling men enligt föräldrarna hade man inte kunnat diagnostisera hans svårigheter närmare. Han var försenad i sin motoriska utveckling. Han kunde stå med hjälp och hade börjat gå med hjälp av gåstol. Micke hade lärt sig att krypa och sitta på ett mjukt underlag. Han hade nedsatt syn, men det korrigeras genom glasögon. Micke fick näring genom en inopererad magpump. Nedan kan vi följa Micke under leken med cykelhjulet.

Micke leker med cykelhjulet. Han försöker snurra hjulet med foten (INTRESSERAD). Det går inte så bra och mamma hjälper honom. Han tittar och ler (GLAD). Mamma ställer Micke framför cykelhjulet och Micke försöker att snurra den med handen (INTRESSERAD). Hjulet snurrar sakta och Micke tittar på mamma. Micke snurrar hjulet och tittar på pärlorna (INTRESSERAD). Han tittar på mamma och skrattar (GLAD).....Micke tittar på hjulet, tar i det och snurrar. Han sprattlar (GLAD) med benen och tittar på mamma igen. Han känner med handen på mammas ansikte (INTRESSERAD).

Under leken var Micke intresserad och glad. När han snurrade hjulet med foten så kunde vi i rörelsen se att det var en utforskande rörelse och att han t.ex. inte var arg. Om han skulle vara arg så hade intensiteten i rörelsen och tiden under vilken han utförde den blivit annorlunda. Dessutom skulle hela hans kropp och ansiktsuttryck haft en annan hållning. När mamman deltog i hans lek genom att hjälpa honom att snurra hjulet så förstod hon vad Micke avsåg med det han gjorde. Micke föreföll uppfatta mammans insats som en hjälp eller ett deltagande. Han protesterade inte, utan han tittade och log. Det mamman gjorde stämde så väl överens med det Micke själv ville göra. När mamman ställde honom framför hjulet så att han kunde snurra det med handen uttryckte han glädje. Hans sätt att snurra uttrycktes med en känsla. Mamman hjälpte honom att ha kvar intresset för cykelhjulet och att utforska den på olika sätt. Det hände emellertid också att Micke inte ville acceptera mammans hjälp. Detta kan man se i den följande sekvensen.

Micke sitter i mammas knä (NÖJD). Personalen håller i en stor strandboll med färgglada motiv. Mamma sätter honom på golvet och säger: «Titta Micke, bollen». Micke stretar bestämd emot och vänder ansiktet och överkroppen mot mamma (IRRITERAD). Han gnäller och börjar klia sig intensivt på magen (IRRITERAD). Personalen kommenterar att det är tydligt att Micke bara vill vara med mamma idag.

När Micke satt i mammas knä var han nöjd. «Att vara nöjd» kan man se som en känsla som uttrycks när Micke satt lugnt i mammans knä vilket han annars sällan gjorde (på *Händelseriket)*. Mamman försökte sedan avbryta detta tillstånd och få Micke intresserad av bollen. Men Micke förblev likgiltig och avvisande mot bollen. Han visade samtidigt genom sina kroppsliga rörelser ett aktivt avståndstagande från bollen och han vände ansiktet och överkroppen mot mamman. Han blev irriterad. Detta uttryckte han både genom gnäll, kroppsrörelser som uppfattas som irritation, och genom kliande på

magen. Irritation uttrycks på liknande sätt som missnöje men har ett större intensitet och skiljer sig i den kroppsliga intensiteten. Irritationen kan också övergå i ledsenhet eller ilska som är ännu mer tydliga i sina uttryck.

Sara var fyra år. Hon bodde tillsammans med sin mamma och sin två år yngre syster. Hon gick på dagis och hade sin egen assistent. Sara hade diagnosen autistiska drag med utvecklingsförsening och överaktivitet. Hon var inte försenad i sin motoriska utveckling och kunde röra sig fritt. Hon hade inte heller nedsatt syn eller hörsel.

Sara lägger sig bekvämt på kudden bredvid sin assistent och sträcker fram fötterna och säger: «Hm!hm! (FÖRVÄNTANSFULL)! Assistenten svarar: «Ska jag klia dig på fötterna?» Och medan hon svarar börjar hon klia Saras fötter. Sara blundar och ler (NÖJD).

När Sara låg bekvämt på kudden var själva liggandet inte tillräckligt för henne. Hon verkade inte vantrivas där hon låg men hon tog ändå själv initiativ till att någonting mer skulle hända av det hon brukade tycka om. Hon sträckte sina fötter mot assistenten. Att sträcka fötterna på det sättet är inte någon betydelselös reflexrörelse. Hon sträckte ut sina fötter förväntansfullt. Assistenten kände igen denna rörelse och den förväntansfulla attityden, och detta kan vi förstå genom att iaktta hennes agerande mot Saras utsträckta fötter. Hon frågade Sara om hon vill bli kliad på fötterna och började klia henne innan hon fick ett svar från Sara. Hon log och bekräftade sålunda att det assistenten utförde var rätt. Sara sökte själv på ett aktivt sätt efter det njutningsfulla som kliandet på fötterna innebar för henne. Helt säkra kan vi naturligtvis inte vara på att det var just att bli kliad som Sara förväntade sig. Det kan naturligtvis också ha varit fråga om ett mera allmänt kontaktsökande som sedan tillgodosågs just genom att assistenten kliade henne på fötterna. Här följer ett annat exempel med Sara.

Sara står framför en stor trumma. Hon tar i trumpinnen och stoppar den i munnen som om hon smakade på den och slår den sedan mot handen (KONCENTRERAD och INTRESSERAD). I bakgrunden hör man sånger från «Emil i Lönneberga». Hon slår pinnen mot handen i takt med musiken, tittar på sin assistent och ler (GLAD) (INTRESSERAD). Ropar:»Taaj» med låg ton på t och höjer sedan tonen för varje bokstav och j är i hennes utrop både långt och högt (STIGANDE GLÄDJE). Samtidigt höjer hon intensiteten i sina rörelser och ser (NÖJD) ut. Hon tittar bakom trumman och ser den andra trumpinnen (INTRESSERAD). Tar den i handen och börjar slå rytmiskt mot trumman med båda händerna samtidigt, sträcker ut tungan och verkar mycket koncentrerad (INTRESSERAD). Samtidigt lyssnar hon på sången och där hörs ordet Ida (INTRESSERAD). Sara stannar i det ögonblicket upp i sina rörelser (KONCENTRERAD och INTRESSERAD). Hon tittar på sin assistent som säger: «Ida» med klar och tydlig röst (refererar till sången från boken). Sara säger: «Jaaaa», som svar på assistentens utrop «Ida» (GLAD):

Även här fortsatte Sara att vara aktivt utforskande och intresserad. Hennes intresse uttrycktes i en serie av små handlingar. När hon stod framför trumman visade hon en öppenhet som jag kallar för en «intresserad och utforskande attityd». När hon stoppade trumpinnen i munnen så gjorde hon som små barn brukar göra när de utforskar föremål med munnen. Hon «smakade» på den på ett intensivt sätt. Intensivt betyder här inte att hon gjorde det snabbt eller häftigt, utan att hon skaffar sig kunskap om pinnen genom att ingående utforska

hur den känns i munnen och hur den känns när hon slår med den mot handen. Hon lärde känna pinnen genom kontakten med kroppen och hon förenade sitt utforskande av pinnen med att aktivt lyssna på musik. Hennes uppmärksamhet var riktad både mot pinnen i handen som slog i takt med musiken och mot musiken eftersom hon kunde uppfatta rytmen.

Det fanns även en känsla i Saras sätt att ropa «Taaj», en glädje med ökande intensitet. Glädjen som uttrycktes med ord fanns även i (de övriga) kroppsrörelserna. När hon tittade bakom trumman så gjorde hon också det med en utforskande intensitet. Hon upptäckte den andra trumpinnen och började intresserat ägna sig åt sitt eget spelande. Hur blir det när man slår båda pinnarna mot trumman? Hon var intresserad och rent av koncentrerad, sträckte ut tungan med ansträngning. Hon, liksom assistenten, lyssnade på sångtexten och mindes ett välkänt ord. De har lyssnat på den sången tidigare. Assistenten föreföll komma ihåg att Sara tyckte om den sången och ropade: «Ida!». Sara blev påmind, och tyckte om att bli det, då hon svarade glatt med sitt långa sjungande «Jaaaa«.

Om äkta och falska känslor

I beskrivningen av Sara kan det vara svårt att se att hon har diagnosen autistiska drag, som kännetecknas bland annat av kontaktstörning, inåtvändhet och avskärmning från verkligheten. Genom diagnosen tillhör hon gruppen funktionshindrade barn. Hon uppfyller de kriterier man brukar använda när man ställer diagnosen autistiska drag. Saras svårigheter skiljer henne från andra barn, bland annat genom att hon är fyra år och ännu inte har börjat tala och genom att hon kanske i högre grad än jämnåriga är intresserad och upptagen av det hon själv vill göra och inte av det som vuxna kräver och förväntar sig av henne. Hon kan inte följa andras instruktioner och anpassa sig till andras förväntningar. Hon kan inte heller kommunicera sina upplevelser språkligt och svara på vuxnas frågor och är inte heller lika öppen i sitt samspel med vuxna, som man kan förvänta sig av barn i den åldern.

Genom att följa de rika känslouttrycken som visar sig i allt hon gör och genom att tolka deras innebörder kan vi upptäcka nya och mera kompetenta sidor hos henne. Vi kan bl a få kunskap om hennes samspel på en icke-verbal nivå. Förståelsen av denna nivå måste vara grundad i vad barnet faktiskt uttrycker i en viss situation och inte i förväntningar som grundas på kulturellt bundna perspektiv, normer och teorier om vad så kallade normala barn borde visa och göra vid en viss ålder. Genom att studera barnets känslouttryck mera noggrant kan vi också bättre förstå hur autistiska barn upplever sin omvärld, hur de kan tänkas agera i den och hur man kan förstå meningen i det de gör.

Även när vi studerar mina beskrivningar av de andra barnen kan det ibland vara svårt att se att det handlar om gravt funktionshindrade barn. Det som alla barn har gemensamt, oavsett funktionshinder, är en ständig närvaro av känslor som följer allt de gör, upplever och som uttrycks i deras sätt att förhålla sig till världen. I de ovan beskrivna sekvenserna från videoinspelningarna framgår att även de funktionshindrade barnen kan uttrycka många känslor. Känslouttrycken tycks också ofta ha individuell mening för var och en av dem och verkar aldrig vara slumpartade. Den individuella meningen blir lättare att förstå när man har umgåtts med barnet en längre tid och känner dem väl. Känslorna är alltid invävda i det som pågår omkring barnet och i deras subjektiva sätt att uppfatta det som händer och kan därför vara lite svåra att förstå för en utomstående. De uppkommer

spontant på ett oreflekterat sätt och kan därför också vara lätta att misstolka som endast slumpartade rörelser eller kroppsliga reaktioner.

I exemplen på att barnen gör tydliga distinktioner mellan att uttrycka att de är nöjda eller missnöjda har jag inte speciellt kommenterat vad detta betyder för barnens egen strukturering av sin erfarenhet. Både Emde (1988) och Stern (1985/1991) beskriver känslans strukturerande funktion vid formandet av självet. Jag tänker mig här att känslan har en viktig sådan strukturerande funktion, så att det ständiga flödet av upplevelser med hjälp av känslorna tematiseras i enskilda erfarenheter eller sjok av erfarenheter. Dessa känslorepresentationer ger barnet förutsättningar att strukturera sin tillvaro på ett grundläggande sätt. Sådana representationer skapar i sin tur också förutsättningar för barnet att antecipera och försöka uppnå objekt och känsloerfarenheter som ligger bortom den aktuella upplevelsehorisonten. Lite förenklat kan vi hävda att känslorna skapar förutsättningar för ett speciellt sätt att «tänka» som är oberoende av språket men som kan kompletteras med en språklig förståelse, när barnet börjar behärska talet.

Det är också först när barnet har ett utvecklat språk och mer abstrakt tänkande som känslorna kan få mera differentierade innebörder. Med stigande ålder börjar barnen normalt förstå känslans speciella betydelse i en social situation där det finns normer och värderingar kring de uppvisade känslorna. Känslor upplevs fortfarande på samma sätt men hur de visas och kommuniceras utåt kan styras av tänkande kring de sociala normerna.

Harris (1989) delar in känslor i tre kategorier; verkliga, låtsade och tillskrivna. Verkliga är de som barnet upplever och visar öppet utåt samtidigt som känslan upplevs, låtsade är de som barnet väljer att visa utåt och bestämmer sig för att dölja den äkta känslan. Den sortens «falskhet» börjar uppkomma först i den åldern då barnet kan förstå mer komplexa sociala situationer och innebörder, t.ex. när barnet blir ledsen men försöker visa sin likgiltighet. Tillskrivna känslor förekommer när någon tror att barnet har upplevt någonting som barnet själv inte känner igen. Harris gjorde en undersökning om hur sexåringar uppfattar skillnaden mellan verkliga känslor och låtsaskänslor. Barnen som deltog i hans undersökning kunde direkt uppfatta att vissa känslor var verkliga genom att titta på ett observerat barn och studera situationen som barnet befann sig i. De hade lätt för att genomskåda de «falska» känslorna.

Detta visar att barnen har en väl utvecklad förmåga att orientera sig i sociala relationer och andra personers upplevelser genom att avläsa deras känslor och att deras oreflekterade tolkningar av andras känslor är riktiga. De känslor som barnen försökte dölja hade en starkt negativ social förankring t.ex. en flicka som ramlade och slog sig ville inte visa att hon var ledsen eftersom hon var rädd för att andra barn skulle börja skratta. Hon försökte visa att hon var likgiltig inför smärtan. Att kunna dölja känslor är viktigt för barnets upprätthållande av en privat sfär, som endast de själva har tillgång till, anser Harris. Sexåringar kunde inse att det yttre uttrycket inte behövde stämma med det inre subjektivt upplevda tillståndet och enligt Harris etableras denna åtskillnad just vid sex års ålder. De tillfrågade barnen svarade att de försökte ändra på den obehagliga känslan genom att «sluta tänka på det som gör en ledsen» eller genom att byta aktivitet.

Hos de av mig beskrivna gravt funktionshindrade barnen rörde det sig hela tiden om äkta känslor i den meningen att de spontant uttryckte vad de kände i de uppkomna situationerna. Dessutom får vi inte glömma att de var i åldrarna från nio månader till fyra och ett halvt år. Vi kan säga att inget av barnen kunde orien-

tera sig i sin omgivning på ett sådant sätt, att de skulle kunna ta hänsyn till de sociala normerna och försöka skapa en privat sfär, för att försöka dölja det upplevda på det sätt som Harris beskriver. De hade ännu inte utvecklat någon privat sfär utan deras känslor var direkt tillgängliga för den närvarande vuxne. Härigenom hade de i viss mån större möjlighet att bli förstådda i sina upplevelser än äldre barn.

När de funktionshindrade barnen beskrivs ur ett känsloperspektiv framstår de inte riktigt som vi är vana att se dem. Då vi fokuserar på de känslor som barnet uppvisar och på deras betydelse, är det som om själva funktionshindren blir mindre framträdande. Alla de barn som deltog i undersökningen hade utvecklat egna sätt att förstå omvärlden och att uttrycka sig genom känslor. Det egna sättet skapades utifrån deras individuella förutsättningar. I de beskrivna exemplen har jag illustrerat några av barnens individuella känslomässiga sätt att förhålla sig till sin omgivning, vilket jag kallar för *den personliga stilen.*

Artikeln är ett omarbetat och förkortat utdrag från min avhandling.

Hautaniemi,B. (2004) Känslornas betydelse i funktionshindrade barns livsvärld. Doktorsavhandling. Stockholms Universitet. Pedagogiska institutionen.

Litteraturlista

Denzin N.K.(1984) *On understanding emotion*. San Francisco: Jossey-Bass.

Denzin N.K. (1990) On understanding emotion: The Interpretive-Cultural Agenda. In Kemper T.D. (ed.) *Research Agendas in the Sociology of Emotions*. Albany: State University of New York Press

Emde R.N. (1988) Development terminable and interminable. I. Innate and motivational factors from infancy. *International Journal of Psycho-Analysis,* vol. 69 (2), s. 23-42.

Heidegger M. (1927/1993) *Varat och tiden*.Göteborg: Daidalos

Harris P.L. (1989) *Children and Emotion*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.

Langer S.K. (1967*) Mind: An essay on human feeling*, vol. 1. Baltimore, Md: John Hopkins University Press.

Merleau-Ponty M. (1945/1996) *Phenomenology of perception*. London, New York: Routledge.

Merleau-Ponty M. (1964/1996) *Widzialne i niewidzialne.*Warszawa: Fundacja Aletheita. (*Le visible et l´invisible).*

Sartre J-P. (1965/1992) *Skiss till en känsloteori*. Göteborg: Daidalos

Shweder R.A. (1993) The cultural psychology of the emotions. In Lewis M. & Haviland J. (eds.) *Handbook of emotions*. New York: Guilford Press.

Shweder R.A. (1994) „Nie jestes chory, tylko sie zakochales" – emocja jako system interpretacji. In Ekman P. & Davidson J. (eds.).*Natura emocji, podstawowe zagadnienia.* Gdansk: Gdanskie Wydawnictwo Psychologiczne

Solomon R.C. (1976) *The passions: the myth and nature of human emotions*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Solomon R.C. (1984) Getting angry. The Jamesian theory of emotion in anthropology. In Shweder R.A. & LeVine R. (eds.) *Culture theory: essays on mind, self and emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Solomon R.C. (1993) The philosophy of emotions. In Lewis M. (ed.) *Handbook of emotions*. London, New York: Guilford Press.

Stern D. (1985/1991) *Spädbarnets interpersonella värld ur psykoanalytiskt och utvecklingspsykologiskt perspektiv*. Stockholm: Natur och Kultur

Tomkins S.S. (1995*) Exploring affect. The selected writings of Silvan S Tomkins.* Demos E.V. (ed.) Cambridge: Cambridge University Press.

White G.M. (1993) Emotions Inside Out: The Anthropology of Affect. In Lewis M. & Haviland J.M. (eds.) *Handbook of Emotions*. New York, London: Guilford Press.